

Tercüme / Translation

Suudi Arabistan'daki Kaya Sanatı Çalışmaları Üzerine Eleştirel İnceleme

Majeed Khan*

Çev: Hakan Temir**

Suudi Arabistan Krallığı'ndaki "Kapsamlı Arkeolojik Araştırma Programı" sonucu Eski Eserler ve Müzeler Dairesi himayesinde yürütülen çok sayıda kaya sanatı alanı kaydedildi. Bu alanlar hakkında *Journal of Saudi Arabian Archaeology: Atlâl*'da¹ kısa raporlar yayınlandı; işin doğrusu Anati'nin² çalışmaları (1968, 1972, 1974) dışında, Suudi Arabistan'ın kaya sanatı üzerine çok az çalışma neşredilmiştir. Sonrasında Anati'nin Orta Arabistan kaya sanatı (1968, 1972, 1974) için tasarladığı tarihlendirme ve analitik şema yöntemlerini içeren metodu kullanılarak, Hanakiya (Courtenay-Thompson 1975) ve Arabistan kaya sanatı (Zarins 1980,1982,1985) üzerine makaleler yayımlanmıştır.³

* Dr., Danışman arkeolog, Suudi Arabistan Turizm ve Antikalar Komisyonu, P.O. Box 3734, Riyad 11481, Suudi Arabistan Krallığı; e-Mail: majeedkhan1942@yahoo.com. (Consultant archaeologist, Saudi Commission for Tourism and Antiquities, P.O. Box 3734, Riyadh 11481, Kingdom of Saudi Arabia; e-Mail: majeedkhan1942@yahoo.com). *East and West*, December 1998, Vol. 48, No. 3/4 sayısında yayımlanan bu çalışmanın tercüme izni alınmıştır.

** Doç. Dr., Tokat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, h.temir@hotmail.com, orcid: 0000-0002-4142-6310.

1 Bk. أطال : حولية الآثار العربية السعودية. (Çev).

2 Emmanuel Anati, 1930'da Floransa'da Yahudi kökenli bir ailede dünyaya geldi. Daha sonra Kudüs'e taşındı ve 1952'de İbrâni Üniversitesi'nden arkeoloji bölümünden mezun oldu. 1959'da Harvard Üniversitesi'nde antropoloji ve sosyal bilimler alanında uzmanlaştı ve 1960 yılında doktora derecesini aldı. 1950'lerde kaya oymaları Avrupa'daki en büyük kaya sanatı alanlarından biri olan Val Camonica'yı keşfetti. 1964 Yılında tarih öncesi ve kabile sanatını incelemek ve bu kültürel mirasın geliştirilmesine katkıda bulunmak için Capo di Ponte'de Centro Camuno di Studi Preistorici'yi (CCSP) kurdu. Bk.https://en.wikipedia.org/wiki/Emmanuel_Anati (Çev).

3 Bu yazarın Anati'nin kitapları hakkında ayrıntılı bir eleştiri yazısı Atlâl'da (14. Baskı) yayımlanmıştır.

1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında, Suudi Arabistan'ın uzak bölgelerinde geniş çaplı arkeolojik araştırmalar başladığında, arkeologlar ya kaya sanatı alanlarını dikkate almadılar ya da elde edilen veriler detaylı ve özenli bir şekilde kaydedilmedi. Çoğunlukla, erişimi kolay veya çarpıcı bir şekilde tasvir edilen alanlar kayıtlara girdi. Kaya oymaları ve yazıtlar birbirine girdiğinde epigrafistler, petroglifleri sıklıkla ihmal ettiler. Böylece kaya sanatı uzun süre bilinmezlikte kaldı. Bu durumda, Anati'nin Orta Arabistan'daki kaya sanatı üzerine yaptığı öncü nitelikteki çalışması (1968, 1974), arkeologlar ve kaya sanatı öğrencileri tarafından ayakta alkışlandı. Bu alanda ilklerden olmasıyla Arabistan'ın diğer bölgelerinden gelen materyaller de onun çalışmasına atıfta bulunularak tarihlendirildi ve sınıflandırıldı (örneğin, Zarins 1981, 1982). Kaya sanatı çalışmaları Suudi Arabistan'da daha büyük bir ölçekte başladığında ve *Atlâl*'da (1985-1992) raporlar yayınlandığında bile, Michael Jung'un (1991b) daha da yakın tarihli bir makalesi hâlâ Juris Zarins'in eski çalışmasına ile Anati'nin tarihlendirmesine ve sınıflandırmasına bağlıydı. Ayrıca Kuzey Yemen'deki kaya resimleri, Anati'nin Arabistan'daki çalışmalarıyla bağlantılı olarak yorumlanıp tarihlendirilmişti.

[Anati'nin alandaki öncülüğüne rağmen] Suudi Arabistan'ın orta ve güney kısımlarının daha yakın tarihli kaya sanatı ve epigrafi araştırmaları (Kabawi, Khan & Zahrani 1990), Anati'nin tarihlendirme, analiz ve yorumlarının yeniden değerlendirilmesi ve çalışmalarının yeni kanıtlar ışığında gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Anati'nin bu alanları bizzat ziyaret etmediğini ve çalışmalarının tamamının 1951-52 Philby-Ryckmans-Lippens keşif gezisi tarafından kendisine sağlanan fotoğraflara dayandığını söylemek dikkate değerdir. İşin doğrusu Anati'nin yöntemi, Orta Arabistan kaya resimlerini aşağıdaki oldukça geliştirilmiş ve esnek dönemlere bölmekten ibaretti:

Dönem	Tarih Aralığı
İslâm	m.s. 622'den sonra
Okuryazarlık Dönemi	m.s. 650-1000
Geç Avcılık ve Çobancılık	m.ö. 500-1200
Orta Avcılık ve Çobancılık I	m.ö. 1000-2000
Orta Avcılık ve Çobancılık II	m.ö. 2000-3000
Orta Avcılık ve Çobancılık III	m.ö. 3000-4000
Erken Avcılık ve Çobancılık	m.ö. 4000-6000
İlk Avcılar	m.ö. 6000'den önce

(Anati 1968: 160)

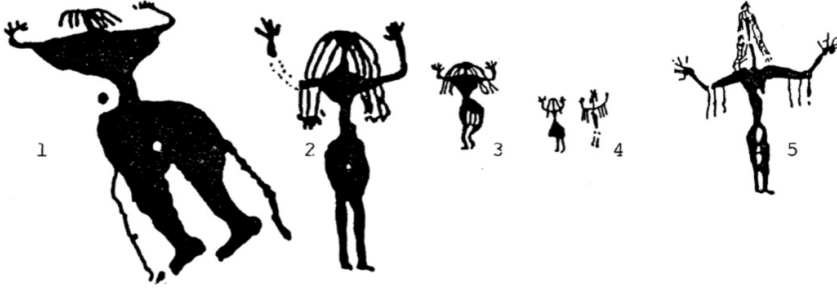

Şekil 1- Anati'nin Orta Arabistan üzerine kitaplarından alınan kaya oymaları: 1-6. Kaya K-59 (Anati 1974: 96); 7. Zât Hami Sitili⁴ (Anati 1974: 47); 8. Mahaş Sitili (Anati 1972: 150).

Anati, otuz beş figürü tespit edip ve yukarıdaki sınıflandırmaya yerleştirmiştir. Yine de sınıflandırmada bir muğlaklık görünüyor. Figürleri üretmek, büyük ölçüde figürlerin şekline, ana hatlarına, boyutuna ve 'hiyerarşik/ast üst/kazınma vakti' özelliklerine bağlıdır. Fakat bu yaklaşım yine de belirsizdir. Buna göre, 'zarif ve genelleştirilmiş şekil' (Necd Hair Stili için yaptığı tanım) ve 'vücudu tamamen veya kısmen oyulmuş/gagalanmış oldukça zarif hayvan figürleri' (Samma Stili için yaptığı tanım) arasındaki farkın temelini ayırt etmek pratik olarak imkânsızdır. Basit morfolojik genellemeler de yetersizdir. Anati'nin Orta Arap kaya sanatının tarihlendirmesi, stilizasyona dayanmaktadır. Ancak Anati, bir figürü Avcılık ve Çobancılık II, bir diğerini de Avcılık ve Çobancılık III evresinde göstermesinin herhangi bir nedeni yoktur. Tarihlendirmesinin hangi kanıtlara dayandığına dair hiçbir fikrimiz yok. Tarihlendirmesini bölgenin arkeolojisiyle ilişkilendirmek için de herhangi bir girişimde bulunmuyor. Bazı durumlarda evreleri sınıflandırması patinadaki farklılığa dayansa da, kaya sanatını farklı kronolojik evrelere göre nasıl sınıflandırdığını hâlâ bilmiyoruz; örneğin, Yazı Öncesi Avcılar ve Çobanlar Dönemi, Geç, Orta, I, II ve III olarak alt bölümlere ayrılmıştır, ancak önerilen aşamaları ve bunların tarihlendirilmesini destekleyen hiçbir kanıt sağlamamaktadır. Sınıflandırma ve tarihlendirme konusundaki kuşkular, Orta Avcılık ve Çobancılık III'ün hangi kanıta dayanarak

⁴ Dhat-Badan, Dhat-hami, Zat-Badar eski Araplarda dağ keçisi formundaki dişi kraliçedir. Bk. <https://ms.wikitreve.com/wiki/Dhat-Badan> (31.12.2021) (Çev).

en eski olarak kabul edildiği ya da diğer alt aşamaları nasıl tarihlendirdiği hiçbir zaman açıklığa kavuşturulmamıştır.

Şekil 2- Anati'nin Orta Arabistan üzerine kitaplarından alınan kaya oymaları: 1-2. Uzun saçlı kadın; 3. İslâmi Dönem; 4. Okuryazarlık Dönemi; 5. Okuryazarlık Öncesi Dönemi

Anati'ye göre her figürün kendi figüratif repertuarı vardır ve her repertuarın sahneler ve kompozisyonlara yaklaşımları birbirinden farklıdır. Ayrıca kültürel farklılıkların figürlere yansımış olabileceğini ve tarz farklılıklarının insan gruplarındaki kültürel farklılığa işaret edebileceğini söyler (1972: 30). Ancak benzer tarzdaki figürleri kendi tanımına göre sınıflandırmaz. Ortak özellikler taşıyan ve aynı tarzda tasvir edilen bazı kadın temsillerinin yine de farklı tarihli olmaları, yaratılan kafa karışıklığına bir örnektir. Bunlardan biri (Şekil 2.1) 'Uzun Saçlı İnsanlar Stili' (m.ö. 1200-500) içerisinde yer almaktadır; diğeri (Şekil 2.3) İslâmi Dönem'e dâhildir (m.s. 622'den sonra). Her sitili ayrı ayrı tanıma ve sınıflandırmadaki bu başarısızlık, Anati'nin çalışmasının önemli bir eksikliğidir. Örneğin, K-59 kayası üzerinde tasvir edilen figürler (Şekil 1) Zât Hami Stili olarak sınıflandırılmıştır. Anati'nin Zât Hami Stili tanımına bakarsak, bu kayadaki figürlerden hiçbirinin, Zât Hami Stili için yaptığı 'karakterize edilmiş küçük boyutlu stilize hayvanlar' tanımına uymadığını görürüz. Gövde oldukça ihmal edilmiş ve ağırlıklı olarak ön kısım oyulmuştur. Öküzlerin bir kısmı boğa olarak görünürken, hayvanların çoğu hareket halinde görünür ve bunlar büyük sürü izlenimi verirler. Antropomorfik figürler melez olup boynuzları vardır, bu da hayvana özel bir önem verildiğini gösterir (1970: 122).

K-59 kaya figürlerine baktığımızda (Şekil 1), üzerlerinde Zât Hami Stilinin belirli özelliklerini göremeyiz. Örneğin, Şekil 1.2 bir öküzünki, Anati'nin Zât Hami Stili tanımıyla çelişen bir gövdeye sahiptir. Şekil 6'daki hayvan bütündür ve profilden tasvir edilmiştir; Şekil 1.5, vücudu tamamen gagalanmış olarak tasvir edilen kimliği belirsiz bir hayvan gibi görünmektedir; Şekil 1.2, Şekil 1.1'deki yaylı boynuzların aksine V-şekilli boynuzları göstermektedir. Böylece her bir K-59 kaya figürü, özelliklerinde ve biçiminde farklılıklar gösterir ve bunların hiçbirisi Zât Hami Stili tanımına uymaz. Ayrıca, Şekil 2.3, Şekil 2.2'dekine benzer

özelliklere sahiptir. Her ikisi de bele kadar uzanan uzun saçları, yarı yukarı kaldırılmış kolları, uzanmış parmakları olan açık avuç içi, üçgen gövde, küçük boyun ve dar bel ile gösterilmiştir. Bu iki figürün özellikleri benzer olmasına rağmen, Anati onları farklı tarihlendirmiş ve iki farklı döneme ayırmıştır. Şekil 2.2 Uzun Saçlı İnsanlar Modeli altında, Şekil 2.3 ise İslâmî Dönem’de yer almaktadır. Öte yandan, tüm farklı özellikleriyle Şekil 2.5, yazı öncesi dönemde Şekil 2.2’ye dâhil edilmiştir. Bu, Anati’nin bazen kendi tanımlarının karakteristik özelliklerini görmezden geldiğini, figürleri çeşitli biçimlere ayırdığını ve ortak veya farklı biçim özelliklerini dikkate almadan ayrı ayrı tarihlendirdiğini göstermektedir.

Şekil 3- 1. Anati tarafından Abha’da bir yazıtla ilişkilendirilmiş m.ö. 5000-1200 yıllarına tarihlenen hayvan başlı kadın figürü.

Şekil 2’de yer alan tüm figürler, sözde efsanevî dişiler veya tanrıçaların temsillerinin temel özelliklerinde benzer olduğunu ortaya koymaktadır. Bunları farklı tarzlara veya aşamalara ayırmak için iyi bir neden yoktur. Görünüşe göre aynı modele, aynı zamana ve kültüre aittirler. Anati 1. bölümü (s. 68-69), hayvan benzeri bir yüze sahip şematik bir insan figürü içeriyordu. O bunu ‘Yazı Öncesi’ temsili olarak değerlendirirken, aynı bölgeye yaptığım son ziyaretimde İslâm öncesi ‘Azun’ adında bir tanrıdan bahseden yazıtla bağlantılı olarak benzer bir figür buldum (Şekil 3). Böylece Anati’nin tarihlendirmesinin hatalı olduğu bir kez daha ortaya çıktı.

Anati’nin tarihlemesi ve model sınıflandırması sadece yetersiz arkeolojik ve ya teknik temellere dayanmayıp aynı zamanda vardığı sonuçlar da varsayımsaldır. Anati 4. bölümü, E. Techerno tarafından yazılmış “fauna analizi” üzerine bir bölüm içermektedir. Techerno bir yerde şöyle yazmıştır: “Zât Hami Stili ile bir Hint gravür tarzı arasındaki belirgin benzerlikler çok ilgi çekicidir. Gravür tekniği bir Hint kaynağından türetilmişse, hem sanatsal üslubun hem de sığırların ve

belki de tüm kültürün Mezopotamya yoluyla tanıtıldığını tahmin edebiliriz.” (Anati 1974: 240-41). Bu iddialar, oldukça stilize edilmiş tek bir sığır temsiliinin konumuna dayanmaktadır (Şekil 5.3). Zebu, Arabistan’a muhtemelen Tunç/ Demir Çağı’nda oldukça geç tanıtıldı (Clason 1975: 94-95). Techerno’nun 8.000 yıldan önce yalnızca Zebu’nun değil, “tüm kültürün Mezopotamya aracılığıyla Arabistan’a tanıtıldığı” yönündeki önerileri, Anati’nin “Oval Başlı insanların Orta Arabistan’da dördüncü yüzyılın sonlarına doğru ya da m.ö. 3. binyılın başlarında ortaya çıktığını öne sürdüğü” sonuçlarıyla çelişir. (Anati 1068a: 100). Anati ayrıca şunu da ekler, “zenci nüfus, Orta Arap “diasporasında” 2. bin yılın sonuna kadar mutlu bir şekilde yaşamış görünüyor. Bu sırada, bazı dış etkenler, muhtemelen daha güçlü insan gruplarının bölgeye gelişi, onların ani ayrılmalarına neden oldu. O zamandan beri, güzel ve karakteristik kaya resimlerinden hiçbir iz bulunamadı (1964: 181). Anati’nin alanlarına yaptığım son ziyaretim sırasında, yazıtlarla üst üste bindirilmiş veya bunlarla ilişkilendirilmiş birkaç Oval Başlı İnsan figürü buldum (Şekil 4), böylece Anati’nin çalışmalarının sonuçları kadar tüm tarihleme ve sınıflandırmalarının da çeliştiğini anladım.

Şekil 4- Orta Arabistan’daki Cebeli Kevkeb’de bir kaya sanatı paneli. ‘Oval Başlı İnsanlar’ ve uzun saçlı dişi ya yazıtların üzerine bindirilir ya da patinada aynıdır. Cebeli Kevkeb’de ve Cebeli Kâre (جبال الكارة) bölgesinde bu tür birkaç kaya sanatı paneli var. Bu delil, Anati’ye göre m.ö. 4. ve 2. binyıl arasına denk gelen Anati’nin ‘Oval Başlı İnsanlar’ ve ‘Uzun Saçlı Kadınlar’ın tüm tarihlendirmesini ve yorumunu geçersiz kılmaktadır. Aslında ya yazıtlarla birlikte ya da yazıtların üzerine yerleştirilmişlerdir.

Yukarıdaki nedenlerle, aynı sanat tarzının okuryazarlık dönemine kadar ve hatta ondan sonra da devam ettiğini görüyoruz. Yani, 'Oval Başlı İnsanlar'ın göç hikâyesi pek inandırıcı görünmüyor. Ayrıca 'Oval Başlı İnsanlar'ın m.ö. 4. veya 3. binyıla ait olduğuna dair bir kanıt da yoktur. Neredeyse tüm insan figürleri hançer ve kılıçlarla ilişkilendirilmiştir. Anati de uzun saçlı kadın figürlerinden bazılarını İslâm ve okuryazarlık dönemine yerleştirmiştir; ancak m.ö. 5. veya 4. binyılda ortaya çıktıklarına dair hiçbir kanıt sunmamıştır. Jung'un 'Oval Başlı İnsanlar' için Bronz veya Erken Demir Çağı tarihlendirmesine katılıyorum; 'Uzun Saçlı Kadınlar' net olarak Demir Çağı'na dayandırılabilir. Anati'nin 'Oval Başlı İnsanlar'ın m.ö. 2. binyılda bölgeyi terk ettiği yönündeki önerisi tamamıyla mantıksızdır.

Petroglif içeren yirmi yedi kayadan yirmi üçü Cebeli Kâre bölgesinde kaydedilmiştir (Anati 1968b: 9). Philby-Ryckman-Lippen Expedition'ın Eski Eserler ve Müzeler Departmanı'nın araştırma ekibiyle birlikte, Bi'r Himâ, Cebeli Kâre ve Cebeli Kevkeb bölgelerine yakın zamanda yaptığı bir ziyaret sonucunda, kaydettiği yirmi üç kayanın bulunduğu bölgede, buraya dağılmış yüzlerce kaya sanatı paneli ortaya çıktı. Cebeli Kâre ve Cebeli Kevkeb, Himâ'nın kuzeyinde birbirine paralel uzanan bir dizi küçük tepeden oluşur. Burada Cebeli Kâre ve Cebeli Kevkeb'in yanı sıra, üzerinde yüzlerce petroglif ve yazıtın bulunduğu vadiler, açık ovalar, dağılmış çeşitli küçük tepeler ve mostralar⁵ vardır. Philby-Ryckman-Lippens Expedition'ın bölgedeki mevcut tüm kaya sanatı ve yazıt alanlarını kaydetmediğini ve kayıtlarında seçici olduğunu ya da kaydedilen tüm bilgi ve fotoğrafları Anati'ye vermediği izlenimi uyanmaktadır. Belki de Anati son derece seçici davranarak seçilmiş bazı materyaller üzerinde çalışmıştır.

Anati'nin bölgesini (Orta Arabistan) araştırmamız sırasında, tüylü başlıklar takan, mızrak ve kalkan tutan büyük boyutlu insan tasvirlerini kaydettik. Bunlar genellikle doğuya bakan belirgin noktalarda bulunuyorlar. Muhtemelen sanatçılar belirgin noktalarda duran bu figürle bir 'tanrı' olabilecek ortak bir tek kişiliği temsil etmeyi amaçlamışlardır. Eğer sanatçı, Anati'nin düşündüğü gibi (1968b: 6) kendini tasvir etmek isteseydi, o zaman her figür diğerinden hem görünüm hem de yüz özellikleri bakımından farklı olurdu, oysa durum böyle değildir. Aynı şekilde, Cebeli Kâre ve Cebeli Kevkeb bölgesinde uzun saçlı, üçgen gövdeli, dar belli ve yarı kalkık kollu kadın figürleri de sıklıkla bulunur. Bu figürler, yerel bedeviler tarafından bölgenin ünlü İslâm öncesi tanrıçası ve hükümdarı 'Alia'ya atfedilir. Anati, bu figürleri Geç Avcılık ve Çobancılık Dönemi (m.ö. 5000 - m.ö. 1200) kronolojisine yerleştirir. (1974: 140-41).

5 Mostra, jeolojide herhangi bir jeolojik birimin herhangi bir kazı yapmadan yüzeyde gözlenebilen kısmına verilen isimdir (Çev.).

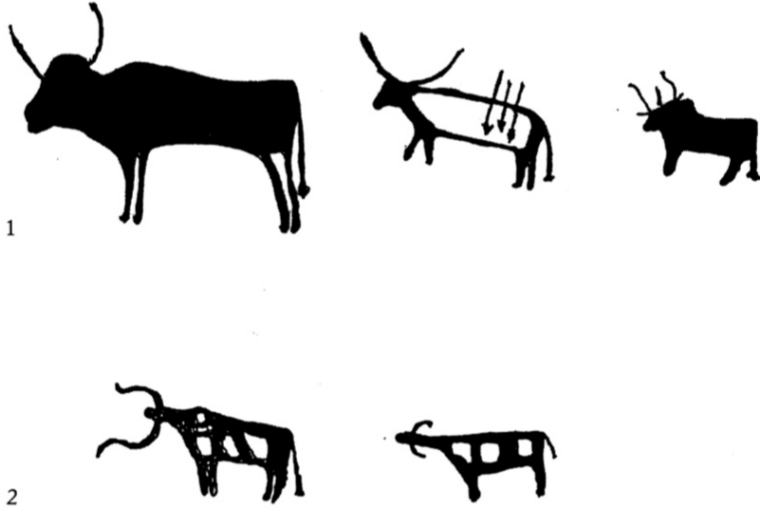
Yakın tarihli bir makalesinde Michael Jung (1991b), Kuzey Yemen'in kaya sanatını Orta Arabistan'ınkiyle karşılaştırdı ve Anati'nin Oval Başlı İnsanlar için tarihlendirmesini eleştirdi. Ayrıca, Kuzey Suudi Arabistan kaya sanatı için Zarins'in (1982) tarihlendirilmesi, sınıflandırılması ve yorumlanmasını vurguladı. Jung, Suudi Arabistan'ın Kapsamlı Arkeolojik Araştırma raporlarına atıfta bulundu ve "bu çalışmaların, şaşırtıcı derecede tekdüze ve hem Orta hem de Kuzey Arabistan'da ortak karakteristik özelliklere sahip kaya resimlerini ortaya çıkardığını" öne sürdü. Bu son derece iddialı karşılaştırma beni şaşırttı, çünkü Cübbe ve Orta Arabistan'ın kaya resimlerinde ne içerik kompozisyonları ne de stilizasyon açısından kesinlikle bir benzerlik yoktur. Cübbe ve Orta Arabistan'dan insan ve sığır figürlerinin karşılaştırmalı bir incelemesi, Cübbe kaya sanatının erken evrelerinin neolitik döneme güvenle atfedilebileceğini (Cübbe sitelerinin çoğunda bulunan taş eserlere ve Cübbe gölü çökellerinin analizine dayanarak tarihlendirildi, bu da yaklaşık günümüzden 7000 ila 5000 önce aktif olduğunu gösteriyor), Orta Arabistan'ın ise Tunç Çağı'nın ötesine geçmediğini ortaya koymaktadır.

Şekil 5- 1. Cübbe'den (Zarin'in Cübbe stili) erkek ve kadın figürleri; 2. Orta Arabistan'dan erkek ve kadın figürleri (Anati'nin Orta Arabistan hakkındaki kitaplarından); 3. 'Avcı Paleti'nin bir parçasının izleri.

Cübbe sığırları büyük boyutlu, bazen çok derin oymalı, bazen alçak kabartmalı olarak tasvir edilmiştir (Şekil 5). Cübbe bölgesinde sadece iki tür boynuz bulunur; biri ileriye doğru çıkıntı yapan, muhtemelen vahşi bir türe işaret eden boynuzlara sahip, diğeri ise genellikle bir insan figürüyle ilişkilendirilen ve belki de evcilleştirilmiş bir hayvana işaret eden geriye doğru eğik boynuzlara sahip türdür (Khan 1933, 1996).

Necran bölgesinde sığırlar çoğunlukla yukarı doğru yükselen boynuzlu Zebu tipindedir (yukarıya bakınız). Çok az sayıda küçük ve öne doğru çıkıntı yapan boynuzlu sığırlar bulunur. Boyutları çok küçüktür ve bazıları boynuzlu insan figürlerini andırır (bkz. Anati 1968). Benzer şekilde, Cübbe insan figürlerinin ve Necran bölgesinin hem tarzları hem de fiziksel özellikleri açısından önemli bir fark vardır.

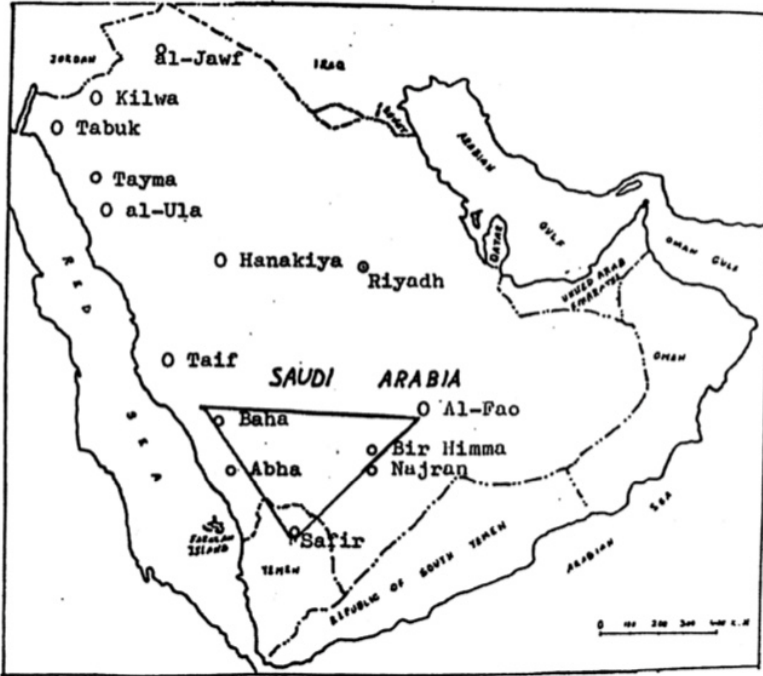

Şekil 6- 1. Güney/Orta Arabistan'dan kayaya oyulmuş sığır figürleri; 2. Cübbe'den kayaya oyulmuş sığır figürleri (Zarin'in Cübbe Stili).

Cübbe'den insan figürleri ya yaylar ve oklar ya da sopalar/bumeranglar tutarken gösterilmiştir. Cübbe'de Zarins'in (1982: 26) belirttiği gibi insan figürleriyle tasvir edilen mızrak, kalkan veya hançer kesinlikle yoktur. Cübbe'deki hemen hemen her kaya sanatı panelini kaydettim; fakat insan figürlerinde hiçbir zaman kalkan veya mızrak bulamadım. Ancak bunlar, genellikle uzun mızraklar, kalkanlar ve hançerlerle ilişkilendirilen Oval Başlı İnsanların kaya sanatında en yaygın olanıdır. Oval Başlıların çoğunda yüz özellikleri gösterilirken, Cübbe kaya sanatı tamamen yüz özelliklerinden yoksundur. Cübbe ile Orta ve Güney Arabistan'ın kadın figürlerinde de oldukça belirgin bir fark vardır (Şekil 6). Yine Cübbe kaya sanatında insan çubuk figürlerinden ve mızraklardan hatalı bir şekilde söz edilmektedir (Jung 1991b: 51). Suudi Arabistan kaya sanatında

çubuk insan figürleri çok geç (Bronz/Demir Çağı) ortaya çıkmıştır (Khan 1989). Zarins (1982) ve Jung (1991b), Kuzey ve Güney Arap Avcılık ve Çobancılık toplumlarının kültürlerindeki benzerlikler konusunda çok zorlayıcı sonuçlara varmışlardır. Ayrıca Anati'nin Orta Arabistan'daki kaya sanatının yaratıcılarının kuzeye taşındığı veya Sina Yarımadası üzerinden Afrika'ya göç ettiği ya da m.ö. 2. binyılın sonunda veya 1. binyılın başında Kızıldeniz'i geçtiği iddiası (Anati 1968b: 182), yazıtların üzerine birkaç Oval Başlı İnsan figürünün bindirildiğini veya bunlarla ilişkili olarak bulunduğunu gördüğümüz için (Şekil 4) tamamen geçersizdir. Bu nedenle, Kuzey Yemen'de (Jung 1991b), geç dönemlere kadardır. Güney Arabistan'da ve hatta daha güneyde Oval Başlı İnsanların varlığını düşünülür.

Kuzey Yemen kaya sanatının (Jung 1991b) Anati'nin Oval Başlı Halkının çizimleriyle benzerlikleri ve Safir ve benzeri bazı figürlerin Semûdi yazıtlarla ilişkilendirilmesi, benim 'Anati'nin Orta Arabistan kaya sanatını tarihlendirmesi hatalı ve geçersizdir' iddiamı destekliyor. Jung'un Cübbe kaya sanatının Orta Arabistan veya kuzey Yemen'den (Bronz/Demir Çağı) çok daha eski (günümüzden 7000-5000 yıl önce) olduğu önerisine katılıyorum. Ayrıca Oval Başlı İnsan figürlerine Necran'ın kuzeyinde başka bir yerde rastlanmaz. Bu özel kültürel grup, Necran'dan Abha'ya ve daha güneyde Kuzey Yemen'de üçgen bir alanda yaşıyordu.

Şekil 7- Suudi Arabistan'daki başlıca kaya sanatı alanlarını ve 'Alia Üçgeni'ni gösteren bir harita.

Oval Başlı İnsan figürleri, Necran'ın kuzeyinde veya Cebeli Kâre ve Cebeli Kevkeb sıradağlarında mevcut değildir. Bişe, Ebha ve Baha bölgesinde, yani kuzeybatı yaylalarında ve daha güneyde Kuzey Yemen'de az sayıda bulunurlar. Bu, Oval Başlı İnsanları tasvir eden kişilerin 'Alia Üçgeni'ni (benim tabirimi) geçmediği ve kültürlerinin çoğunlukla bu Üçgen ile sınırlı olduğu anlamına gelir (Şekil 7). Hicaz, Necid ve Suudi Arabistan'ın kuzeyindeki kaya sanatında Oval Başlı İnsanların bulunmayışı, Anati'nin varsayımsal göç önerisinin de geçersiz olduğunu kanıtlar.

Zarin'in (1982) Cübbe kaya sanatını The Hunters Palette'deki figürlerle üslup benzerliklerine dayalı olarak, Kalkolitik şekline tarihlendirmesi de (Şekil 8) hatalıdır, çünkü gerçeğe değil varsayımlara dayanmaktadır. Palette figürlerinin ne yay ve okları ne de elbise ve tarzları Cübbe figürleriyle benzerlik göstermektedir (Şekil 6). Palet figürlerinde gösterilen uzun mızraklar, elbise ve fiyonklar, Cübbe'nin basit yay ve oklarıyla kesinlikle benzerlik göstermemektedir. Ayrıca palette, Cübbe kaya sanatında olmayan mızrak tutan insan figürleri gösterilmektedir.

Orta ve Güney Suudi Arabistan'ın kapsamlı kaya sanatı ve epigrafiği araştırması sırasında yüzlerce kaya sanatı alanı tespit edilmesine rağmen, ne yazık ki bu alanların yakınında veya çevresinde hiçbir kültürel malzeme bulunmadı ve bu da tarihlendirme sorunu yarattı. Ancak, çoğu durumda Oval Başlı İnsan figürleri üst üste bindirilmiş veya belirli yazıtlarla ilişkili olarak bulunur. Bu yazıtların ilişkili kaya sanatı ile olan patina farkı, uzun bir süreye işaret etmemektedir. Belki de Oval Başlı İnsanlar kaya sanatı m.ö. 1. binyılda tasvir edilmiştir ve okuryazarlık dönemine kadar devam etmiştir. Bu sanatın başlangıcı için Anati'nin m.ö. 4. binyıla tarihlendiğini kanıtlayacak hiçbir kanıt yoktur.

Şekil 8- 'Avcı Paleti' (Frankfort 1951'den sonra: pi. XIV).

Suudi Arabistan'ın Necran ve Bîşe bölgesindeki Oval Başlı İnsanlar kaya sanatı alanlarının daha fazla yoğunlaşması, Ebha ve Zehrân el-Cenûb'daki daha ileri konumları, bu özel sanatın ilk olarak Güney Suudi Arabistan'da büyük ölçekte benimsendiğini gösteriyor. Ayrıca daha uzaklarda Yemen'in kuzeyinde de aynı sanatı kullanan sanatçılar yaşıyordu. Sadece kaya sanatına dayanarak bu insanların nereden geldiklerini söylemek mümkün değil. Bölgede geniş çapta popüler hale gelen kendi sanatlarını geliştirmiş olabilirler. Ancak, Cübbe'den Necran'a (yaklaşık 2000 km) kadar tüm Suudi Arabistan'da bu özel sanat tarzı mevcut değildir. Bbu da yerel bir evrim, gelişme ve benimsemeyi düşündürüyor.

Zikrettiğim nedenlerle Jung'un Cübbe ve Oval Başlı İnsanlar Stili'nin ortak bir kültüre ait olduğu önerisine katılmıyorum. Cübbe ve Güney Arabistan ve Yemen kaya sanatının insan ve sığır figürlerinde hiçbir üslup benzerliğinin olmaması (Şekil 6) ve Oval Başlı İnsanlar ile Uzun Saçlı Kadınların Necran, Baha'daki 'Alia Üçgeni' içinde sınırlandırılması ve güneybatıda Ebha ve Kuzey Yemen'in Safir silsilesi; Kuzey ve Güney Arabistan arasındaki sanatsal ve kültürel farklılıkları açıkça göstermektedir. Kuzey'de erkek figürleri kaya sanatı topluluklarına hâkimken, Güney'de kadın figürleri en yaygın olanıdır. Kuzey Arabistan kaya sanatında temsil edilen tanrıların neredeyse tamamı erkek iken, Güney/Orta Arabistan kaya sanatında gösterilen tanrıların çoğu kadındır. Kuzey toplumu erkek egemenliğindeyken, Oval Başlıların kültürü kadınların toplumda daha belirgin bir yer işgal ettiğini gösteriyor. Kuzey Suudi Arabistan'ın kaya sanatı, mevcut yazar tarafından kronolojik olarak sınıflandırılmış çeşitli sanat stillerini göstermektedir. Kuzey'deki Tunç ve Demir Çağı kaya sanatı genellikle ana hatları çizilmiş veya çubuk insan ve hayvan figürlerinden oluşurken, Güney'de genellikle yazıtlarla ilişkilendirilen 'Oval Başlı İnsanlar' ve 'Uzun Saçlı Kadınlar' bulunur. Bu nedenle, Kuzey ve Güney Suudi Arabistan sanatı arasında iki farklı kültürel varlığı temsil ettiği düşünülebilecek keskin üslup ve bağlamsal farklılıklar vardır.

KAYNAKÇA

- Anati, E.** (1968a) Rock Art in Central Arabia, vol. 1. *The 'Oval-headed People of Arabia'*. Louvain.
- Anati, E.** (1968b) Rock Art in Central Arabia, vol. 2, *Part I. Vat-tailed Sheep in Arabia; Part II. The Realistic Dynamic Style of Rock Art in Jebel Qara*. Louvain.
- Anati, E.** (1972) Rock Art in Central Arabia, vol. 3. *Corpus of the Rock Engravings, Parts I-II*. Louvain.
- Anati, E.** (1974) Rock Art in Central Arabia, vol. 4. *Corpus of the Rock Engravings, Parts III-IV*. Louvain.
- Clason, A.T.** (1975) Late Bronze Age-Iron Age Zebu Cattle in Jordan. *Journal of Archaeological Science*, 5, pp. 94-95.
- Frankfort, H.** (1951) *The Birth of Civilization in the Near East*. London.
- Jung, M.** (1991a) *Research on Rock Art in North Yemen*. Suppl. 66 to AION, 51.1. Napoli.
- Jung, M.** (1991b) Bronze Age Rock Pictures in North Yemen. *EW*, 41, pp. 47-78.
- Jung, M.** (1994) A Map of Southern Yemen Rock Art with Notes on Some of the Subjects Depicted. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 24, pp. 135-55.
- Kabawi, A., M. Khan & A. Zahrani** (1990) Preliminary Report on the Fifth Phase of Rock Art and Epigraphic Survey (Southern Arabia). *Atlal*, 13, pp. 35-40.
- Khan, M.** (1990) Recent Rock Art and Epigraphic Investigations in Saudi Arabia. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*. London.
- Khan, M.** (1993) *Prehistoric Rock Art of Northern Saudi Arabia*. PhD Thesis, University of Southampton, U.K., published by the Ministry of Education, Department of Antiquities and Museums, Riyadh, Saudi Arabia (Bi-lingual English/Arabic).
- Khan, M.** (1996) Rock Art Research in the Arabian Peninsula, Levant and Anatolia. *News of the World*, 1, ed. P. Bahn & A. Fassati, pp. 95-103. Oxford.
- Thompson, C.** (1975) Rock Art near Median. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 5, pp. 22-32.
- Zarins, J., M. Ibrahim, D. Potts, & C. Edens** (1978) Saudi Arabian Archaeological Reconnaissance. *Atlal*, 3, 1979, pp. 30-31.

- Zarins, J., N. Whaln, M. Ibrahim, A. Jawad Mursi & Majeed Khan** (1980) Comprehensive Archaeology Survey Program ? Preliminary Report on the Central and Southwestern Province Survey 1979. *Atlal*, 4, pp. 30-31.
- Zarins, J., A. Jawad Murad & Khalid Al-Aish** (1981) The Comprehensive Archaeological Survey Program ? The Second Preliminary Report on the Southwestern Province. *Atlal*, 5, pp. 34-37.
- Zarins, J.** (1982) Early Rock Art of Saudi Arabia. *Archaeology*, Nov.-Dec, pp. 20-27.